

राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता

पी. पी. शेजुळ

महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. इतर राज्यातील समाज दिर्घकाळ शिक्षणापासून वंचित राहिला परंतू महाराष्ट्रात हे झाले नाही. या शिक्षणासंबंधीत जागृती महात्मा फुले यांनी केली. त्यानंतर महाराष्ट्रात परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कार्यामध्ये कर्मवीर शिंदे, शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यापैकी शाहू महाराज हे 'राजे' होते. त्यांनी अपल्या सत्तेच उपयोग वंचित अशा समाजाला शिक्षण देऊन त्यांच्यात जागृती निर्माण केली. १९ व्या शतकातील बहुजन समाज अंधश्रद्धा, अज्ञान दारिद्र्यात होता. हे सर्व शिक्षणाच्या अभावामुळे घडले होते. बहुजन समाजात केवळ बोटार मोजण्या इतके मॅट्रिक पास होते. खेड्या - पाड्यात प्राथमिक शाळा नव्हत्या. बहुसंख्य लोकात शिक्षणाची आवड नव्हती, तो अज्ञान व दारिद्र्यात अडकलेला होता. त्यांना राजकीय गुलामगिरी जेवढी खटकली नाही, तेवढी सामाजिक, धार्मिक शैक्षणिक गुलामगिरी खटकली. त्याकाळात शिक्षण शिकायचे तर फक्त उच्चवर्गातील धनिक, जमिनदारच होते. गरीब, दलित, व स्त्री यांनी शिकणे हा गुन्हा समजले जात होते. अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपनामुळे खेड्या-पाड्यातील सारा समाज ढवळून गेला होता. अंधश्रद्धा, शिक्षण हे आपले काम नसुन ते ब्राम्हण, श्रीमंत, सावकार यांचे कार्य आहे, अशी सामान्य माणसाची समजुत झाली होती.

छत्रपती शाहू महाराजांना शतकानुशतके समाजात अज्ञान, अंधश्रद्धा, अशा पंरपरेला दुर करुन त्यांच्या जीवनात ज्ञानाची-विद्येची ज्योत लावूण अंधकार दूर केला. उच्चस्तरावरील मूठभर लोकांची शिक्षणाची मक्तेदारी त्यांना बंद करावयाची होती. व्यापार, उद्योग, राज्यकारभार इत्यादी क्षेत्रात बहुजण समाजाला स्थान प्राप्त होण्यासाठी ज्ञानाचा दिवा घरोघरी लावून शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करायचे होते. या समाजाला जर शिकविले तर उद्याचा आधुनिक महाराष्ट्र कशाप्रकारे निर्माण होईल, असा विश्वास छत्रपती शाहू महाराजामध्ये होता.

शिक्षण हे मानवी जीवन-विकासाचे साधण आहे. शिक्षणाच्या भोळ्या माध्यमातून शोषण मुक्त समाज निर्माण करता येईल. शिक्षणातून मानवी मूल्य समाज मनावर बिंबविता येतात. समता, स्वतंत्रता, न्याय आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा ही सामाजिक मूल्य शिक्षणातूनच समजू शकतात. आपले हक्क कोणते? आपले कर्तव्ये कोणते? याची जाणीव होण्यासाठी आणि आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी समाजाला शिक्षणाचीच आवश्यकता आहे.

शाहू महाराज प्राथमिक शिक्षणाबाबत म्हणतात की, शिक्षण हेच आमचा तरणोपाय आहे असे माझे मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात लढवये वीर कधीच निपजनात नाहीत. म्हणून सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची भारताला अत्यंत गरज आहे. आपल्या समाजातील दुर्लक्षित दुःखी, कष्टी, उपेक्षित, दिनदलित, आदिवासी, शेतकरी, डोंबारी लोकांना शिक्षणाची संजीवणी द्यावी लागेल, असे शाहू महाराज म्हणत होते. “शिक्षणाच्या बाबतीत गतकाळ म्हणजे इतिहासातील अंधारी रात्र होती. फक्त एकाच जातीने शिक्षणाचा मक्ता घेतला होता, म्हणून त्यांनी सार्वत्रिक सक्तीचे व मोफत शिक्षणाचा पुरस्कार करून ते शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी खालील प्रमाणे सांगितले.

१. सर्वांच्या विकासासाठी शिक्षण, २. स्वराज्यासाठी शिक्षण, ३. लोकशाहीसाठी शिक्षण ४. मोफत व सक्तीचे शिक्षण ५. दुर्बलाला सबल करण्याची शिक्षण ६. समाज उन्नतीसाठी शिक्षण ७. जातीभेदाच्या निर्मुलणासाठी शिक्षण ८. ब्राम्हणोत्तर वर्गाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण ९. समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी शिक्षण.

वसतिगृह - शिक्षण प्रसाराच दीपस्तंभ

शाहू महाराज हे सातशे संस्थानिका पैकी पहिले संस्थानिक म्हणून त्यांचे नाव द्यावे लागेल, कारण त्यांनी समाजातील उपेक्षित, शोषित, भोळ्या-भाबड्या, उघड्या-नागड्या, दिन-दूबळ्या आणि आडानी-पीडानी बहुजनाच्या दुबळ्या शिक्षणाबाबत त्यांची कोल्हापूर संस्थानात शिक्षणाचा अभिनव प्रयोग म्हणून त्यांनी वेगवेगळ्या समुद्रयासाठी खालील वसतिगृहाची स्थापना केली.

१. व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस २. दिगंबर जैन बोर्डिंग ३. वीरशैव लिंगायत विद्यार्थी वसतिगृह ४. मुस्लीम बोर्डिंग ५.मिस क्लार्क होस्टेल ६. दैवज्ञ शिक्षण समाज बोर्डिंग ७.श्री. नामदेव बोर्डिंग ८. पांचाळ ब्राम्हण व वसतिगृह ९. इंडियन ख्रिश्चन होस्टेल १०. ढोर-चांभार बोर्डिंग ११. सुतार बोर्डिंग १२.नाभिक विद्यार्थी वसतिगृह १३. उदाजी मराठा वसतिगृह १४. वंजारी समाज वसतिगृह. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे या योजनेचे पहिले कार्य ४ मार्च १९१८ साली केले. समाजातील सर्व स्तरातील मुलांना शिक्षण देण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणाचा शुभारंभ करताना विविध शाळा काढल्या. १.प्राथमिक शिक्षण, २. दुय्यम शिक्षण ३. पुरोहित शाखा १८९९ ४.पाटील शाळा, ५. उद्योग शाळा, ६.संस्कृत शाळा, ७. सत्यशोधक शाळा, ८. डोंबारी मुलांची शाळा, ९. कला शा.

वेदोक्त प्रकरणातून 'पुरोहित शाळेचा जन्म झाला, देशातील कोणत्याही धर्माचा व जातीचा माणूस पुरोहित होऊ शकतो यातून महाराजांनी जन्माधिष्ठित पुरोहित गिरीच्या मक्तेदारीला सुरुंग लावून वैदिक धर्माचे दरवाजे सर्वांसाठी खुली केली. आपल्या देशाला कमी लेखू नये म्हणून त्यांनी भावी राजा तयार करण्यासाठी युवराज शाळा काढल्या 'बहुजन हिताय, बहुजण सुखाय' हा शाहू महाराजांच्या शिक्षणाचा मुलमंत्र होता. शिक्षण प्रसाराचा केंद्र बिंदू खेडे गाव आहे. गाव तेथे शाळा हा संदेश दिला म्हणून गावात पाटील शाळा काढल्या गेल्या होत्या. मी केवळ मराठ्यांचा राजा नाही मी कोल्हापूरचा छत्रपती आहे म्हणून त्यांनी संस्कृत भाषेच्या अध्ययन आणि अध्यापनाचा मक्ता कोणा विशिष्ट वर्गाला दिला नसून संस्कृत भाषेचा सर्वांनी अभ्यास करावा, ही सर्व भाषांची जननी आहे, असा एक जणमाणसात रुजवण्याचा विचार होता म्हणून त्यांनी सत्यशोधक शक्तीची निर्मिती केली. जय जवान, जय किसान हा नारा बुलंद करण्यासाठी महाराजांनी सैनिकी शाळा काढल्या. छत्रपती शाहू महाराजांनी जेका रंजले गांजले त्यासी म्हणे आपुली' या संत तुकारामाच्या वचनाची पुर्तता करण्यासाठी डोंबारी शाळा काढली डोंबाऱ्यांच्या जीवणाला भावाअर्थ प्राप्त करून दिला. विविध क्षेत्रातील विकास करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाचा आधार घेतल्याचे दिसून येते.

सारांश :

शाहू महाराजांनी मांडलेले शिक्षण विषयक विचार १९ व्या शतकातील होते. परंतु ते आजच्या राज्यकर्त्याला दिशा व मार्गदर्शन करणारे आहेत. शिक्षणाच्या अभावामुळे बहुजन समाज शोकडो वर्षे विद्याहिन, धनहिन व सत्ताहिन राहिला होता. त्याच्या मुळाशी वर्णव्यवस्था होती. तिला छेद देऊन त्यांनी बहुजनासाठी शिक्षणाची कास धरली, शिक्षण हे साधन आहे साध्य नव्हे, दुःखाच्या दृष्ट चक्रातून सुटका करून घेण्याचे शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. शिक्षण म्हणजे केवळ ज्ञान मिळविणे नव्हे, तर आमच्या जीवणातील सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून सुटका करून घेणे आणि सर्व लोकांच्या कल्याणासाठी उपयोगी पडणारे ज्ञान मिळविणे यातच खऱ्या शिक्षणाचे महत्त्व सामावलेले आहे. शिक्षणातून शरीर, मन, बुद्धि आणि हृदय यांचा समतोल विकास होईल, म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षणाला महत्त्व दिल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

१. पी.बी. साळूंके : शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी, कोल्हापूर.
२. रा.तू.भगत : 'राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन शिक्षण, सिद्धराज प्रकाशन, पुणे.
३. वा. दा. तोफखाणा : 'राजर्षी शाहू छत्रपती यांचे अंतरंग,' महाराष्ट्र शासन ग्रंथ भंडार
४. धनंजय कीर : 'शाहू स्मारक व्याख्यान,' शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
५. रा.तू. भगत, : 'राजर्षी शाहूचे शिक्षण विचार व कार्य, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. कृ.गो. सुर्यवंशी : 'राजर्षी शाहू : राजा व माणूस,' ठोकळ प्रकाशन, कोल्हापूर,
७. न.रा. फाटक : 'शाहू स्मारक व्याख्यान,' शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.